

Raphael Patai / SZÜLEIM

(RÉSZLETEK A »BUDAPESTI INASÉVEK: VISSZAEMLÉKEZÉSEK EGY VILÁGRA, AMELY NINCS TÖBBÉ« CÍMŰ ÖN-ÉLETÍRÁSBÓL)

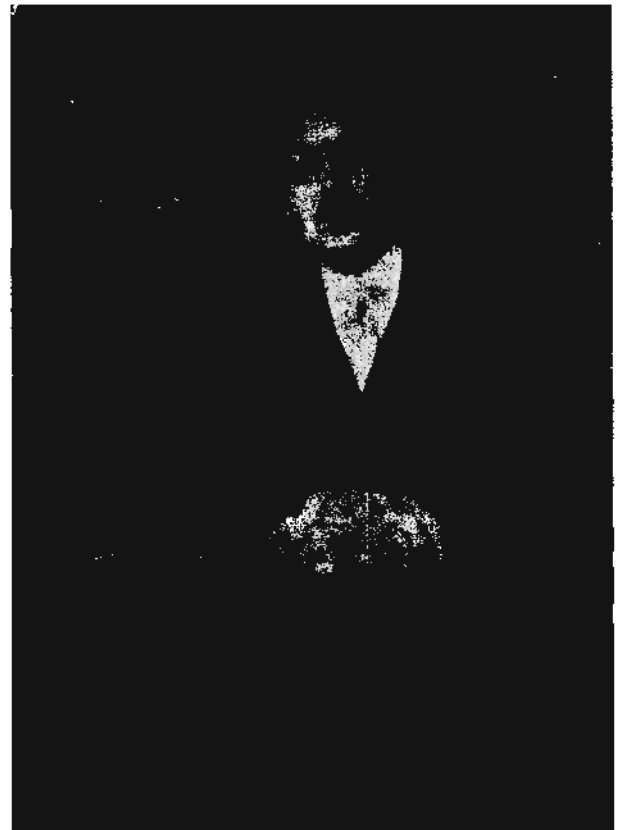
Szüleim korai éveiről több forrásból is tudomásom van. Az egyik maga édesanyám, aki kamaszkorom kezdetén, később 1968-ban, hosszú, magnetofonszalagra rögzített interjúkban mesélt nekem a gyerekkoráról, ifjúságáról, első találkozásáról édesapámmal, és közös életük kezdeteiről. A második forrás apám írott visszaemlékezései, aki rövid önéletrajzi portrét készített arról a hatéves kisfiúról, aki ő volt szülei patai házában, és alkalmanként más írásaiban is utalt gyermek- és ifjúkorára. Mégis, soha, szinte sohasem beszélt nekem életének azon kezdeti szakaszáról. Meglehetősen idealizált elmélkedéseit fivére, Phillip (Feivel) Klein tette élethűbbé az 1950-es években, Brooklynban. Bár szétszórt és sovány volt az az információ, amelyhez a révén jutottam, mégis egy harmadik, önálló forrásnak felel meg. A negyediket azok a versek, cikkek, jegyzetek, novellák és könyvek táplálják, melyeket apám tizennyolc éves korától írt; de főként az a folyóirat és hetilap, mindkettő *Múlt és Jövő* címmel, amelyeket születésem (1910) után egy évvel adott ki és szerkesztett, és amelyek felbecsülhetetlen, bár korántsem teljes krónikái élete és munkássága 1911-től 1939-ig tartó szakaszának. Szorgos kutatásom ellenére csak két külső dokumentumra tudtam rábukkanni, amelyek édesapám korai költői munkáira vonatkoztak. Mindkettőt Kohn Sámuel budapesti főrabbi írta 1904-ben, amikor édesapám huszonegy éves volt. Ezek a forrásokon alapszik hát szüleim kezdeti életszakaszának története, amelyről a jelen fejezet szól. A rákövetkezőkben mindezt a saját emlékezéseim egészítik ki, melyek mind világosabbá, mind számosabbá váltak az idő múltával, s amelyekben hosszú ideig szüleim játszották a főszerepet.

Anyám élete végéig megőrizte gyermekora és ifjúkora Nagyváradjának eleven, kellemes emlékét. Úgy mesélt a városról, mint Magyarország fontos kulturális központjáról. A *Magyar Zsidó Lexikon* arról tájékoztatja az olvasót, hogy a századfordulón Nagyváradnak vagy 60 ezer lakosa volt, amelyből egynegyed és egyharmad között volt a zsidók lélekszáma. A legtöbb zsidó az ortodox egyházközösséghez tartozott. A neológ közösség, amelyet 1870-ben alapítottak, sokkal kisebb volt. Egyik rabbija 1880-tól 1884-ig az az Alexander Kohut (Kohut Sándor, 1842–1894) volt, aki innen New Yorkba ment, és megalapítója, professzora lett az Amerikai Zsidó Theoló-

giai Szemináriumnak. Őt a nagyváradai neológ fő-rabbinátusban Kecskeméti Lipót (1865–1936) követte. Fő műve egy háromkötetes tanulmány volt Jeremiás prófétáról, amely 1932-ben jelent meg magyarul, s amelyről jómagam írtam recenziót atyám folyóiratában. Ismertetésem egy pontján említést tettem a mű ragyogó stílusáról, és kijelentettem, hogy a fáradságos kutatómunka mellett a szerzőnek nyilvánvalóan az ihlet perceit is ki kellett várnia. Dr. Kecskeméti annyira el volt ragadtatva ettől a megállapítástól, hogy azt írta: ezért a mondatért homlokon csókol, ha legközelebb találkozunk.

A nagyváradai zsidóság fontos szerepet játszott a város gazdasági, társadalmi, kulturális életében. A közösség fiai közül sokan kiemelkedő képviselői lettek a tudománynak, az irodalomnak, a jognak, az újságírásnak és a politikának – Budapesten éppúgy, mint Berlinben. Édesanyám elmondása szerint fiatal korában Nagyváradot mint a *Pece-parti Párizst* emlegették. Arról is

PATAI JÓZSEF





PATAI JÓZSEF ÉS BIALIK

mesélt, hogy Budapestre történt távoztával, nyári hazalátogatásai során, alkalmanként látta Ady Endrét is, aki 1900 és 1904 között újságíróként dolgozott Nagyváradon, de már hírességnek számított, és úton volt afelé, hogy a legkiválóbb modern magyar költő legyen. Ady maga úgy beszélt Nagyváradról, „mint egy nagyszerű levegőjű, merész és megnyerő városról”. Kossuth Lajos pedig, a nagy magyar hazafi és államférfi „a magyar Birmingham”-nek nevezte volt.

Anyám arra is emlékezett, hogy azokban az időkben Nagyváradon működött egy fiatalokból álló irodalmi társaság, a *holnaposok*, akik *A Holnap* című antológia köré tömörültek, és amikor egyszer Édesapám meglátogatta Édesanyámat, fölkérték őt, tartana előadást a társaságnak, vagy közölje egy cikkét nálunk. Anyám nem volt benne biztos, hogy a két ajánlat közül melyiket fogadta el apám.

Nagyváradon Édesanyám magyar iskolába járt, de otthon németül beszéltek. Úgy látszik, hogy szülei, valamint anyai nagyanyja, aki uralkodó alakja volt az egész családnak, a gyermek nevelésében egészen liberálisak voltak. Még azt is megengedték Édesanyámnak, hogy zongoraleckéket vegyen.

Amikor anyám körülbelül félig kijárta már a gimnáziumot, szülei Budapestre költöztek. Itt aztán Ehrenfeld nagyapának, aki mind ez idáig –

régi zsidó szokás szerint – támogatást kapott az anyósáéktól, magának kellett megteremtieni a megélhetését. Máiig rejtély számomra, miért nem kapott állást mint rabbi, hiszen kitűnő rabbinikus nevelésben részesült atyja szikszói *jesivájában*. Mivel világi végzettsége nem volt, egy debreceni kefegyár ügynöke lett. Azt hiszem a céget Falknak hívták, s Nagyapa később a cég budapesti képviselője lett. Még mindig emlékszem a Nagyapa lakásán látott, különböző méretű, gyönyörű bőröndökre, amelyek külső borítása fekete bőrből volt, s amelyeket felnyitva, kefekészletek tárultak elém, akkurátusan leszíjazva a vörösbársony mélyedésekbe. Szerettem nézegetni ezeket az áruminta-készleteket, és Nagyapa néha adott is egy-egy kefet ajándékba. Amikor ötvenes éveiben járt, nagyapám elvesztette állását, és attól kezdve, egészen huszonöt évvel később bekövetkezett haláláig, a veje, apám és anyám tartotta el.

De térjünk vissza a Budapestre való érkezésük utáni időkhöz. Anyám 1904-ben vagy 1905-ben végezte el a gimnáziumot. A *gimnázium* abban az időben magyarországi fogalmak szerint olyan nyolcosztályos középiskola volt, amelyben a hangsúlyt a nyelvek, az irodalom és a történelem tanítására helyezték. Anyám továbbra is tanult zongorázni, és figyelemre méltó tehetséget árult el a rajzolás és a festés terén, sőt verseket kezdett írni. A későbbi években ezekből a művészi kedvtelésekből csak a költészet maradt meg, és még később, amikor magam is érdeklődni kezdtem az irodalom iránt, gyakran eltűnődtem azon, hogy versei nem jobbak-e apáménál. Öregségére, amikor a hetvenedik éve közeledett, visszatért a festészethez, és kilencvenéves korában bekövetkezett haláláig megkapó virágcsendéleteket festett akvarellban. Amikor befejezte a gimnáziumot, találkozott Édesapámmal.

Egy egyoldalas önéletrajzban – 1909. március 1-i dátummal –, amelyet, miként a 30 filléres, ráragasztott bélyeg is mutatta, valamilyen hivatalos célból írt, Édesapám imígyen sorolja fel az iskolákat, melyeket tíztől tizenkét éves koráig látogatott:

„Amikor tíz és fél éves voltam, a szüleim elküldtek Kisvárdára (Szabolcs megye) egy héber iskolába, amelyet két évig látogattam. Ezt követően a következő Talmud iskolákba jártam: Sátoraljaiújhely (három félév), Huszt (három félév), Nyitra (egy félév) és Szatmár (Három félév). 1899-ben Budapestre jöttem, és a gimnáziumi tanulmányaimmal kezdtem foglalkozni, és még ugyanabban az évben felvételi után rendes diákja lettem az Országos Rabbiképző Intézetnek, ahol az év végén a gimnáziumi négy osztálynak megfelelő bizonyítványt kaptam. A következő félév elején kimaradtam, és a galgóczi rabbi Talmud

iskolájába kezdtem járni, s egyidejűleg a gimnázium ötödik és hatodik éves vizsgáira is felkészültem. A vizsgákat le is tettem még az év végén a Nyitrai Római Katolikus Gimnáziumban. Ugyanitt fejeztem be a hetedik évet is. A nyolcadikos vizsgákra megint mint magántanuló készültem fel, miközben házitanítószkodtam Zsitvaújfalun. Maturálásom után Budapestre jöttem, és egyetemi tanulmányokat kezdtem folytatni. 1907. május 31-én ledoktoráltam, és az alap, a speciális és pedagógiai vizsgák letétele után 1908. május 16-án magyar és német szakos tanári diplomát kaptam. 1908 szeptembere óta helyettes tanárként dolgozom a negyedik kerület városi *reál* iskolájában.”

Egy másik önéletrajzi jegyzetben, amelyet vagy tizenöt évvel később írt (két oldal hosszúságú volt, és nem tudom, hol jelentethette meg), Édesapám azt írta, hogy Kisvárdán, ahová tizenkét évesen került, tizennégy-tizenhat órát tanultak naponta, egy teremben laktak, maguk tisztálkodtak, és ha meleget akartak, az erdőbe kellett menniök fát gyűjteni, és minden reggel háromkor (!) kellett kelniök. Azt is megemlíti, hogy Sátoraljaújhelyen a legjobb diákként tűnt ki, és a rabbi fiának a korrepetítora lett, aki még egy évvel idősebb is volt nála. És végül elmondja, hogy szatmári tartózkodása alatt, még tizenhét éves kora előtt, érdeklődni kezdett a modern héber irodalom és tudomány iránt, és – bár szigorúan tilos volt – magyar nyelvű napilapokat és irodalmi folyóiratokat kezdett olvasni. Ez vezette arra az elhatározásra, hogy felvételét kérje a Budapesti Rabbiképző Intézetbe, ahol zsidó és világi tárgyakat egyaránt tanítottak.

Édesapám jegyzeteiben nem említi, hogy és hol étkeztek a jesiva-diákok. De véletlen megjegyzéseiből, melyeket a velem való beszélgetései során elejtett, megtudtam, hogy a helyi zsidó családok hetente egyszer meghívták magukhoz a jesiva-diákokat. Ezt *tag essen*-nek, azaz „napokat enni”-nek hívták, és azt jelentette, hogy a diákoknak minden nap más házhoz kellett járniok azért a napi egyszeri étkezésért. Édesapám egy későbbi cikkében leírja azt a kemény bánásmódot, szeretetnélküliséget és lesajnálást, amelyben neki és a többi jesiva-diáknak része volt a legtöbb családnál, ahol hétre hét után alázatosan megjelentek, hogy megkapják a *koszjukat*, szerény ételmüket.

Huszon, ahol saját atyja volt jesiva bóher egy generációval előtte, Édesapám Moshe Grünwald rabbi tanítványa volt, azé a rabbié, akit korábbi főbb műveinek címei után „az Aragot habosemn”-nak ismertek (*Az illatos virágágy* posztumusz műként jelent meg Pakson 1912-13-ban).

1919-ben, amikor Moshe Grünwald rabbi

Forrai Eszter

SÁBÁT A TELEKI TÉRI IMAHÁZBAN

A falon fekete keretben
Az imák szavai
Örökértékű tanúvallomás
Nagyapám üzenetét olvasom
Keze írása, bibliai sorok
A gyökerek intő uja
Felém ragyog –
Taschitzky Samuel
Anyám apját hallom
Az egeből felém szólni
Nem tévedtem el
Vándorlásaim során
Düslombú fatörzs
Családfánk fékezhetetlen „Kos”
unokájaként
A sófár kürtjét hallom

meghalt, Édesapám szeretettel és bánattal teli cikkben búcsúztatta:

„Néhány félévig a mesterem volt, és ez alatt az idő alatt több mint négyszázan ittuk szomjasan ajkáról a szót. Száraz kenyéren éltünk, reszketünk a fűtetlen termekben, és napjában csak kétszer hallgathattuk mélyértelmű tanításait, reggel és este nézhettük csillogó arcát, amely visszatükrözte a *Sebina* tündöklő fényét. Kétszer annyian voltunk, mint a hitközség tagjai, és legalább tízszer annyian, mint a módosabb hívők – kitől várhattunk volna hát segítséget? De a Tóra miatt türelemmel viseltük az éhséget és a fázszt, büszkén szolgálva egyik legnagyobb tanítóját, a fenomenális *gaon*, Moshe Grünwald rabbit.”

Apát visszaviszik emlékei tizenöt évvel előbbre, látja magát, amint hallgatja a Tanítót, aki a pulpituson magasan fölötte állt négyszázuknak, és tanít, magyaráz, és kérdésekkel ostromolja diákjait.

„Hirtelen csönd támad. Bonyolult kérdés száll föl a Mester ajkairól. Döbönt csönd. Ugyan ki tudna választ adni erre a nehéz kérdésre? Egy vékonydongájú fiúcska közel van a pulpitusához, odaveti a választ. A Mester boldogan felkiált:

– A kis Josele rájött! Engedjétek közelebb. Egészen ide a pulpitusra. Hadd ismétlje el hangosan, amit a nagyok nem tudtak kitalálni!

A Mester boldog, és a fiúnál ki lehet még boldogabb...

A Mester ott áll előttem mozdulatlanul, mint egy büszke libanoni cédrus.”

Ez az első félévben történt, és ennek eredményeként a Mester megengedte Joselének, hogy hazavigyen egy példányt kéziratosa munkáiból, melyeket életében sohasem engedett publikálni. A második félévben a Mester azzal a feladattal ruházta fel őt, hogy mint *bazer bóber*, vagyis mint korrepetitor szolgáljon, segítve azokat a diákokat, akik nem tudtak maguktól boldogulni, és ezért még szerény díjazást is kapott. Szabály szerint ilyen feladat csak idősebb diáknak jutott osztályrészül, aki már előbb járt a tanulmányokban, és Édesapámat nagyon boldoggá tette ez a kiváltság. De nemsokára távolodni kezdett a jesiva világától. Így írt erről 1910-ben:

„Mindezek ellenére, valami nyughatatlanság miatt, melyet kicsiny gyermekkorom óta lelkemben rejtegettem, más szelek szárnyára vitt az élet. Világi tanulmányokkal kezdtem foglalkozni, főként filozófiával, kezdetben – természetesen – tiltott héber könyvek segítségével. De a Mester, aki maga is művelt, kulturált férfiú volt, nem neheztelt meg rám ezért. Ő aztán tudta, hogy »nincs olyan ember, aki uralkodni tudna a szeleken, hogy visszafogja a szeleket«, miként a bölcs Kohelet mondotta volt. Midőn elmentem hozzá elbúcsúzni, teljes aggodalommal függesztette rám kedves tekintetét. Érezte, hogy elvesztem a számára. Tudta, hogy útjaink elválnak. Azt mondta szomorúan: »Milyen kár, Josele, milyen nagy kár. Belőled *godel* (rabbinikus szaktekintély) lehetne.«

Többet nem szólt. A kezeit nyújtotta, melyeket csókjaimmal és könnyeimmel borítottam el... Éreztem, hogy messze, nagyon messze kell mennem a huszti rabbitól, de lesz egy pont, ahol lelkeink találkoznak: a zsidó nép szeretetében. És megéreztem, hogy a Mester a szívembe látott. Megragadta a kezem, és azt mondta: »Fiam, végül is nem távolodhatsz túl messze tőlem...«

Amikor Édesapám leírta mindezt, huszonnyolc éves volt, és az esemény, melyet leírt, tizenöt éve a múltba tűnt. Ez magyarázza meg azt a hibát, hogy a jesiva világától való eltávolodását huszti tartózkodásának végére teszi. Valójában, miként más feljegyzések világossá teszik, Huszt után Nyitrára ment, és csak az ottani jesivában kezdte érdekelni „a külső világ”. Ultraortodox zsidói mellett Nyitrának nagy neológ közössége is volt – a tizenötezer lakosból háromezer volt zsidó felekezetű. Középkorúkat és más hitközségi intézményeket is fönntartottak. Nyitra a katolikus püspökség székhelye volt egyúttal, papi szemináriumot is bírt, melyet a nagybíró piarista tanítórend működtetett a helyi gimnáziumban. Érdekes város, számos régi, történelmi kastéllyal, sok tekintélyes templommal. A Magyar Felvidéki Kulturális Egyesület főhadiszállása

volt, gyönyörű színházépülettel, nagy vurstlival. Olyan hely, amely vonzotta a jesiva világán túl tekinteni vágyó fiatalokat.

1914-ben a *Múlt és Jövő* áprilisi számában Édesapám beszámolt azokról a körülményekről, amelyek között elhagyta a jesiva világát egy nagyobb, külső világért, és arról a szellemi útról, amely ebből következett. Az előzményei ennek a cikknek a következők: 1913-ban, az *Alkotmány*-ban, a Néppárt hivatalos parlamenti lapjában, amely elsősorban katolikus érdekeket szolgált (nem szabad elfelejteni, hogy Magyarország túlnyomórészt katolikus ország!), támadást intéztek a *Múlt és Jövő* ellen. Azzal vádolták Apám folyóiratát, hogy támogatja a zsidó öntudatosodást és szeparatizmust azáltal, hogy túlzottan vonzó színben tünteti fel a zsidó irodalmi és művészeti munkákat, és cikkeiben és tanulmányaiban a zsidó önérzetről és a cionizmusról prédikál. Válaszul erre a támadásra Apám egy rövid jegyzetet jelentetett meg állandó rovatában, amelynek *Tollhegyről* volt a címe. Ebben leszögezi, hogy örömmel tölti el az *Alkotmány*-beli cikk, amely így szélesebb keresztény köröknek hozza tudomására mindazt, amit neki szándékában áll tenni lapjában.

Úgy tetszik, 1913-ra a *Múlt és Jövő* magabiztos zsidósága és cionizmus melletti kiállása széles érdeklődést és erős támadást váltott ki mind a magyar antiszemiták, mind az anticionista zsidók körében. Az 1914-es márciusi számban (153–254. l.) apám, lapjának ugyanebben a rovatában nevetségessé tett néhány, ellene felhozott vádat. Van az embereknek egy aggódo csoportja, írja, akik ezt zihálják: „Nyakunkon a cionisták hada, siet kivívni Palesztinát! Összeesküdnek a magyar királyság ellen, garasonként árulják a szegény hazát, a magyar trikolórt mogendovidos kaftánnal akarják helyettesíteni, és a zsidók királya Patai József akar lenni, aki a *Múlt és Jövő*-ben tüzzel-vassal hadakozik a zsidó állam érdekében, így akarván érdemeket szerezni a jeruzsálemi trónra, ami annál veszedelmesebb nálunk, sőt egyenesen felségsértés, minthogy nálunk őfelsége a »jeruzsálemi király« címet is viseli.”

Ugyanabban a hónapban, midőn apám közölte satirikus cáfolatát, Szabó Dezső (1789–1945), a keresztény magyar regényíró *Nyílt Levél*-ben válaszolt apám első cikkére. Szabó, aki az egyik legünnepeltebb regényíró volt, főként zamatos, csípős stílusáért, erőteljes jellembrázolásáért, Erdélyből származott, és néhány évvel ezelőtt éppen Nagyváradon tanított. Németellenes volt és intellektuális antiszemita, bár ez utóbbi jelenség csak az 1919-es magyar kommunista diktatúra bukása után öltött virulens formát nála. Nem sokkal ezután a Horthy-rezsim ellen fordult, és a harmincas évek végén a nyilaskeresztes magyar nácikat támadta.

Szabó Dezső nyílt levele a *Huszedik Század*-ban, a Magyar Szociológiai Társaság befolyásos lapjában jelent meg. Maga a társaság inkább politikai, mint tudományos csoportosulás volt, a polgári radikalizmus támogatója Magyarországon. Szabó a levelében úgy érvel, hogy a magyarországi zsidókérdés megoldása nem a szeparatizmusban van, hanem abban, hogy a zsidók is olyan magyarokká váljanak, mint minden más magyar.

Apám válasza, amely a *Múlt és Jövő* 1914. áprilisi számában jelent meg, védelmezi a zsidó értékeket és hagyományt, amelyről inkább állítva, mintsem igazolva kijelenti, hogy a zsidók történelmi kötelessége megtartani kulturális különbözőségüket:

„Kiemeljük a zsidó múltból mindazt, ami jövő, azt, ami kultúrérték, azt, ami etikai tisztesség, azt, ami költészet, dal, szépség, és útravalóul akarjuk adni az élet zsidó vándorainak, hogy fáradt, szürke alkonyok idején üdítést, erőt meríthessenek belőle . . .

A modern magyar zsidó irodalom és újságírás nem hirdet sem intranzigens nacionalizmust, sem monopol-istent, sem nyüzött bőrű sovinizmust, sem céljukat vesztett tradíciókat, hanem ellenkezőleg, meg akarja mutatni a ceremóniákon, az elfogultságokon túl csillogó örök zsidó értékeket, bele akarja vinni a tudatba a zsidóságot mint kultúrfogalmat, és míg egyrészt védelmi álláspontba helyezkedik a külső támadásokkal szemben, megerősíti a belső erődítményeket és ellátja eleséggel, fegyverrel és lőporral. És épp azért, mert amint ön is mondja, a zsidóság gyökeresebben van eljegyezve a haladásnak, az emberiségnek, a kultúrának, mint Faust lelke az ördögnek, épp azért, mert a zsidóság világfelfogása maga a progresszió – magának az általános kultúrának az érdekében is meg kell óvnunk azt az eszmetartalmat, amely évezredes beidegződéseivel a zsidóságot az emberi haladás harcosaivá kente fel . . .”

„ . . . hadd beszéljek önnek én is testvéri szeretettel az én lelki metamorfózisomról. Szüleim – a világegyetem építőmestere áldja meg őket – azok közé az ön által is becsült ortodoxok közé tartoztak, akik nemesen és hősiezen a vallásnak áldozzák fel minden életörömüket. Engem is ilyen szent áldozatra szántak. Hároméves koromban héber imakönyvből imádkoztam, négyéves koromban Bibliát fordítottam a héderben, hatéves koromban Talmudot tanultam, és tízéves koromtól tizenhét éves koromig jesivától jesiváig sodrott nyugtalan vérem. Kiszáradás és Sátoraljaújhelyen, Szatmáron és Máramaroshuszton hosszú éjeleken át sápadt gyertyafénynél szürcsöltem ifjú lelkembe a szomorú talmudéneket, és ez volt lelkem egyedüli tápláléka.

És egyszer csak a napbúcsúztató alkonyok, az



átvirrasztott éjszakák és a misztikus hajnalébredések átlendítettek a kabbalába, filozófiába és költészetbe, ami a Talmud iskolában tiltott gyümölcs volt. Emiatt kellett otthagynom Husztot, az egyik jesivát. Azután Nyitrán a színházplakátok csábításaitól elkáprázva, öreg szobaasszonyom ruháiba öltözködve és tincseimet oldalhajnak fésülve, felsurrantam a színházi karzatra, és végignéztem az új világtól megmámorosodva – ha jól emlékszem – *A subanc*-ot. Emiatt kellett otthagynom a másik jesivát. Végül Szatmáron, ahol állítólag eretnekségen kaptak rajta egy hosszú üldözési kálvária után, melyben utcai kódobálásnak és revolvervásárlásnak is volt szerepe, egy tizenhét éves Uriel Acosta elkeseredésével dacosan hátat fordítottam a gettónak, és felesküdtem a vallás elleni irtóháború apostolának. Három évig tartott ez az »apostolkodás«, miközben magánúton, összevont vizsgákkal leérettségiztem, és átlendültem a tincses talmudistából az úgynevezett »intellektuelek« közé. És akkor jött az én Damaszkuszom. Láttam a zsidó intellektuelek lelki sivárságát, lelki koldus-szegénységét, mert semmijük sincs, ami igazán az övék lenne, semmijük, ami ne volna kölcsönzött, vagy ami igazi uraságtól levetett. Láttam, hogy pusztul itt napról napra az a szentséges energia, amely a zsidóságot évezredekken át kitéphetetlenül plántálta bele a jövőbe. Láttam, hogy hullnak életfánk virágai, gyümölcssei, és nemcsak a rothadtak és férgesek. És akkor mint nagy világosság világlott felém a tudat, hogy a felvilágosodottság nevében vakon hadat üzeni a vallásnak éppoly elfogultság, mint a vallás nevében vakon hadat üzeni a felvilágosodottságnak. Az inkvizíció mindig inkvizíció, akár fekete, akár vörös. Itt nem hadizenet és inkvizíció kell, hanem oktatás és szeretet. És a görög–latin klasszikusokon finomodott szemmel kezdem olvasni a prófétákat, az emberiségnek eme legelső szabadgondolkodóit, akiknek könyveiben már benne van a mai progresszív eszmék egész szótára. Meg-

ismerkedtem a hatalmas zsidó irodalommal, költészettel, felismertem a zsidó vallásban rejlő kultúrértékeket, és örülni kezdtem a kincseknek, amelyet a meddőnek és elfecséreltnek vélt esztendőkből szereztem. És két nagy feladat kezdett lelkemben megváltásként derengeni: a felvilágosodottság szelíd eszközeivel közelebb hozni a gettók homályában sínylődő fajtestvéreimet a kultúrához, és a felvilágosodás fegyverével megmenteni a zsidó intellektuelek számára a zsidó múltból mindent, ami jövő, ami kultúra, mindent, ami igazán a miénk, mindazt, amit ma is büszkén a miénknek vallhatunk. Ez volt az én utam az *Egyenlőség*-en, a *Babilon vize*-n, a *Héber költők*-ön át a *Múlt és Jövő*-ig." (Patai József: *Nyílt válasz a Huszadik Száznak a Múlt és Jövő-höz intézett Nyílt levelére*. In: *Múlt és Jövő*, 1914. április, 220–223. p.)

Apám felelete ismét válaszra bírta Szabó Dezsőt a *Huszadik Száza*d-ban.

„Dr. Patai cikke (*Múlt és Jövő*, 1914. április) őszintén, mélyen meghatott. Ha bármely irányzat ilyen emberséggel nyilatkozik meg az én irányomban is, én képviselőjét testvéremnek érzem. Ha csak ilyen cikkeket olvastam volna a *Múlt és Jövő*-ben, levellem aligha született volna meg. . . . Most nem X irány és nem Y irány az igazság: minden emberi áramlat az, mert az ellentétes igazságok csak a logikában zárják ki, de az életben feltételezik egymást. . . . Ám hasson a Patai dr. igazsága, amennyiben a zsidó faj erősít, emberi mély értékeit megőrizni és hatóvá tenni tudja. De hasson az én igazságom mindannyiszor, mikor a zsidó fajiság és felekezetiesség a más emberformák elleni támadást, gyűlölködést akar jelenteni. . . . Mély problémák a felvetett kérdések, és sok-sok oldalt kívánnak. . . . És higgye meg Patai dr. úr, hogy az, ami vitánkunk nemes tónust adott, éppen az, hogy zsidóságból és magyarságból mindketten emberré tudunk ágaskodni." (*Válasz a Múlt és Jövőnek, Huszadik Száza*d, 1914. április, 556. p.)

1968-ban édesanyám még mindig emlékezett apám titkos látogatására a nyitrai színházban, és még hozzá is tett egy pszichológiai adalékot, amely hiányzott apám beszámolójából.

„Egy színházi trupp jött a városba, és kihirdették, hogy *A subanc* című könnyű komédiát fogják előadni. Apa egyszerűen úgy érezte, hogy meg kell, meg kell, meg kell (anya háromszor is elismételte a nyomaték kedvéért) néznie a darabot, mert számára az ismeretlen világot (a külső világot) jelentette. Szóval kölcsönvette a szállásadó nője ruháját, a pajeszát úgy fésülte, hogy lányos frizurája legyen, kendőt kötött a fejére – ahhoz még fiatal volt, hogy bajusza legyen –, és így álruhásan elment megnézni a darabot. De elmondta nekem, hogy egész idő alatt, míg ott volt, magán tudta a rabbija tekintetét, és úgy

érezte, hogy szörnyű bűnt követ el. Másnap, már nem tudom hogyan, híre futott, hogy a színházban járt. A rabbi magához hívatta. A rabbi igazi szent ember volt. Azt mondta neki: »Milyen kár! Nagy rabbi lehetett volna belőled!« Mialatt a rabbinál volt apa, a többi jesiva-diák összegyűlt, és várták, mikor jön ki. Meg akarták verni. Csak egy barátja volt, Braun Mózes, aki később Bolgárra változtatta a nevét, és apa életre szóló barátja maradt. Nagyon erős, izmos fiú volt, és azt mondta a többieknek: »Kinyújtom azt, aki hozzá mer nyúlni Klein Joseléhez!« Erre magára hagyták. Nem sokkal ezután apa elutazott, és beiratkozott a budapesti Rabbiképző Intézetbe.»

Ami ezután történt, anyám szerint az volt, hogy „amikor apa anyjának tudtára jutott, mit követett el a fia, és hogy Budapesten, abban a szörnyűséges bűnbarlangban van, azonnal ment, hogy kézen fogja, és anélkül, hogy a holmiját összeszedni hagyta volna, már vigye is haza, Pátára.” Ezt apám is megerősítette, midőn nekem elmesélte, hogy a jesiva-diákok közt az a pletyka járta, hogy a Rabbiképző Intézet pincéjéből egyenesen a pokolba nyílik egy ajtó, és mihelyt az intézetbe megérkezik egy jesiva bóher, azonnal levágják a pajeszát, és disznóhúst etetnek vele.

Az intézet évkönyvei szerint édesapám rendszeres növendék volt az 1899–1900-as és az 1900–1901-es tanévekben. Az általa publikált *Héber költők* keltezéseiből is nyilvánvaló, hogy apám 1900–1901 között volt Budapesten. 1901-ben Galgócra ment – a város tizenöt mérföldre fekszik Nyitrától –, ahol zsidó családnál házitánítóskodott. 1902-ben Nyitrán leérettségizett, és visszament Budapestre, ahol egészen 1939-ig, palesztinai letelepedéséig élt.

Ezúttal a szülei belátták, hogy hiábavaló lenne visszakényszeríteni a jesivába vagy otthonukba. Elveszettek tekintették őt a világ számára, amely nekik kizárólag a zsidó világot jelentette. Sok évvel később édesapámtól vagy édesanyámtól hallottam, hogy mikor fény derült fiának egyetemi tanulmányaira, atyja *süvét* ült fölötte, vagyis azt a hagyományos gyászszertartást végezte el, amely közeli hozzátartozó elvesztésekor szokásos. Hét napig ült a földön *süvet* érte: egy fiú, aki világi tanulmányokra adta a fejét, számára halott volt. Amikor 1968-ban erről faggattam édesanyámat, már nem emlékezett rá.

A nyitrai Piarista Gimnáziumban apának olyan görög- és latintanára akadt, akit mind ő, mind anyám sokáig megőriztek emlékezetükben. Anyám persze csak arra emlékezhetett, amit apám mesélt neki. A tanárt Váry Gellének hívták. Mire apám a tanítványául szegődött, már öreg és beteg ember volt. Felfigyelt apám különleges érzékére a költészet iránt, és gyakran meghívta őt a cellájába, ahol magánórákat adott neki görög irodalomból. És most szó szerint idézem édesanyámat:

„Apa elképedt a cella egyszerűségének láttán, minden komfort hiányán. Csak egy asztal, egy szék és egy keskeny pricc volt benne, melyen még párna sem volt. »Miért él ön ilyen körülmények között? – kérdezte apa. A tanár azt válaszolta, azért, hogy a testéről a magasabb dolgokra terelje a figyelmét. És apának hirtelen eszébe villant huszti jesiva-mestere, aki épp így aludt, párna nélkül, és elámult azon, milyen hasonlóság van a katolikus pap és a zsidó rabbi szellemisége között...»

Apám maga is szentelt egy cikket a rabbi aszkéta életének leírására, de akkor nem vont párhuzamot a piarista és a rabbi élete közt.

Amikor apám nekem mesélt a piarista tanárról, egy későbbi esetet említett. Mint a filozófia ifjú doktora, apám ellátogatott Nyitrára. Amidőn belépett, dr. Patai Józsefként mutatkozott be, rögtön hozzátéve, hogy azelőtt Klein Józsefnek hívták. Váry atya melegen üdvözölte, és apa nevének megváltoztatásával kapcsolatban elmesélte, hogy nemrég egy nagy ember látogatta meg, aki Szilágyi Károlyként mutatkozott be neki. A tanár nem emlékezett egyetlen ilyen nevű diákjára sem, arcról se ismerte föl őt. Ezután Szilágyi a beszélgetés során a következő kijelentést tette: „*O temporaes o mora!*” A rosszul használt többes szám megoldotta az öreg tanár emlékezetét: „Ó, hát te vagy az, Schlesinger!”

Apám nem sokkal azután változtatta meg a nevét, midőn másodszor került Budapestre. Abban az időben a költőknek, íróknak, képzőművészeknek és zenészeknek szigorúan magyar nevük kellett, hogy legyen. És mivel szinte minden zsidónak német neve volt, amelyet olyan *volens volens* módra kaptak II. József idejében (1780–1790), természetes, hogy a legelsőik igyekeztek lenni a névmagyarosításban. Édesapám eredeti családi neve, a Klein, egyike volt a legjobban elterjedteknek, olyanokkal versenyezve, mint a Grósz, Weisz, Schwarz, Braun, Grün és a Róth, így semmiféle oka nem volt rá, hogy különösen ragszkodják hozzá. Annak a falunak a nevét választotta, ahol született és gyerekeskedett, hozzátéve a helynévből személynevet képző *-i*-t, amely olyan, mint az angolban az *-er* végződés. Így lett ő Patai. Egy kis kötetnyi héber költemény publikálásakor használta először ezt a nevet 1902-ben – a címlapon így jelent meg a neve: „Yosef haPatai” (szó szerint Patáról való József). A héberben az *-i* végződésnek ugyanaz a szerepe, mint a magyarban. Sok név végződik a magyarban *-i*-vel, ha pedig nemes volt az illető, *-ynal*. Amikor még Magyarországon ltem, de néha még itt Amerikában is meg-megkérdezték, nem vagyok-e X. vagy Y. Patai vagy Patay rokona. Mindnyájuknak csak azt válaszolhattam: „Ha az illetőt tényleg Patainak hívják, akkor bizonyos,

hogy nem rokonom. Valamennyi apai ági rokonomat Kleinnek hívják.”

Apám fent említett héber költeményeinek ez volt a címe: *Sba' ashu' e' Alumín* (A fiatalság gyönyöre). Wilhelm Bächernek (1850–1913), az Agada-kutatás nagy tanítójának és a budapesti Rabbiképző rektorának ajánlotta. „Mesteremnek és tanáromnak, R. Benjamin Zeev Bachrachnak, hálája jeléül, tanítványa, Y. haP.” Az első vers a kötetbeli egy szonett volt, *Mesteremnek* címmel.

A kötet egy bevezetővel kezdődött, amelyet magas röptű héber prózában Moshe Ben-Zevi írt, aki nem volt más, mint Braun Mózes, a későbbi Bolgár. Apám legjobb barátja éppúgy 1882-ben született, és maga is héber író és költő volt. Jogot tanult, de mint a budapesti *Zsidó Szemle* és az ungvári *Zsidó Néplap* című hetilapok szerkesztője kereste a kenyerét.

Barátságunk mindaddig tartott, amíg édesapám Magyarországon élt. Bolgár Mózes életvidám, szeretetre méltó fickó volt, aki szeretett inni és énekelni, és viselkedése inkább magyarra, mint zsidóra vallott. Évekkel később, amikor megismerkedtem Saul Csernihovszkival, a nagy héber költővel, meglepett a köztük lévő hasonlóság: személyiségükben mindketten asszimilálódtak nem zsidó környezetükhöz, amelyben felnőttek. Bolgár úgy nézett ki és úgy is viselkedett, mint egy magyar paraszt, Csernihovszki pedig mint egy orosz paraszt. És mégis, lelkükben mindketten ott hordozták a héber költészet ősi lángját. Egy nyáron Bolgár Mózes meglátogatta szüleimet egy fürdőhelyen, ahová egész háztartásunkat átköltöztettük a nyári hónapokra. Édesanyámmal volt a cselédlányunk, a szép Lina is, akít Mózsi bácsi kedvelt. Emlékszem, amint este ül a verandán, előtte egy üveg bor, és csak a szépséges Lina dicséretét zengi, de persze nem héberül, hanem gazdag magyarsággal. Nem lehettem több tízévesnél, és elképzelnem sem tudtam, vajon Mózsi bácsi mit is akarhatott a lánytól.

1968-ban édesanyám, visszaemlékezve arra a jelenetre, amikor Bolgár Mózes megmentette apámat attól, hogy a többi jesivabéli diák megverje, nagyot sóhajtott, és azt mondta: „Szegény fiú! Megvédte az apádat, de” – és emlékezetében ugrott negyvennégy évet – „önmagát nem tudta megvédeni. Elhurcolták és elgázósították. Szemtanúk mondják, hogy az utolsó percig csak ült és olvasott, mintha semmivel sem törődne, még azután is, hogy koncentrációs táborba zárták, hogy elvigyék...”

Apám verseihez írt bevezetőjében Bolgár ezt írta: „Te, barátom, a gyönyörök embere, felöltöztetted magad a szellem tiszta ruhájába, és lelked megtelt merészséggel. Arcod miként a szikla, nem törődöttél az ostobákkal. Így érkezted az emberekhez, hogy új szellemet önts beléjük. Mi-

ként a jelzőtűz, könyved a világ négy sarkát bevilágítja . . . és nagy és dicsőséges nevet szerzel magadnak, mely örökkön örökké megmarad.”

Tizenhat évvel a *Héber költemények* megjelentetése után apám előadást tartott a Magyar Izraelita Szövetségben, a zsidó kulturális tevékenység vezető fórumán Budapesten, a „Magyarországi héber költőkről”. Előadásának szövegét beépítette a *Héber költők* ötkötetes, második kiadását bevezető kötetébe (Budapest, *Múlt és Jövő*, 1921, I. 101–147. p.). A bevezetőben áttekintette több magyarországi héber költő művét, megjegyzéseket fűzött saját fiatalkori erőfeszítéseihöz, amelyeket akkoriban inkább bírálattal illetett, mintsem megbecsüléssel.

„*A Sha' ashu' e 'Alumin* (Az ifjúság gyönyörei) című verseskötet, amelyet Patai József adott közre 1902-ben, sokkal közelebb áll Bächer Simonhoz és a régi német és olasz iskolákhoz, mint a modern héber költészethez, amelynek nagy felvirágzásáról Patainak, a fiatal egyetemistának fogalma sem volt . . . Patai József (született 1882-ben Gyöngyöspátán) ebben az első könyvében azokat a verseit gyűjtötte egybe, melyeket éretlen ifjúként a jesivában és később az intézetben írt, és melyeket egy bevezető szonettben Bächer Vilmosnak ajánlott. Két rövid biblikus tárgyú elbeszélő költeményt is találhatunk benne (*Az aranyborjú* és *A bűnbak*), Wessely (Naphtai Herz) terjengős Mózes-epikájának stílusában, mely, sajnos, mindenütt a héber elbeszélő költészet mintájává vált vagy egy évszázadon át. *Az aranyborjú* a tragédia középpontjába a Midrás-legendát állítja, amely szerint a sívatagban élő generáció látta egy vízióban a dühödt angyalokat, akik Mózes koporsóját vitték a levegőben . . .

Patai könyvében a budapesti diákéletről olvashatunk egy-két humoros, szatirikus verset (*A cipők dala*), néhány lírikus megemlékezést is (*Budapesti emlékek*), melyeket akkor vetett papírra, amidőn szülei unszolására elhagyta a budapesti Rabbiképzőt, és a galgóci jesivába ment. Szerepel benne néhány költemény a barátságról és a halálról, olvasható egy-két érzelmi kitörés (*Az ima*), Petőfi, Arany és Vörösmarty néhány költeményének a fordítása, de persze a héber nyelv megalázottsága és nyomora miatti panaszkodások sem hiányozhattak. A régi sirám, amely állandó kísérője volt a felvilágosodás korának, és megmutatkozott az olasz Luzzato művében éppúgy, mint a német Letterisében és az orosz Gordonében, Patai lelkét is sötét fátyollal borította . . .”

Valamikor egyetemi tanulmányai alatt, vagy nem sokkal utána, apámnak le kellett töltenie katonai szolgálatát. Ez minden fiatalember számára kötelező volt Magyarországon, aki elérte a tizennyolc évet; de míg az összes többinek, ahogy tudom, három évet kellett szolgálnia, az

érettségi bizonyítvány büszke tulajdonosai számára ez csak egy évet jelentett. Bár számukra is kötelező volt a szolgálat, őket *einjährig Freiwillige*-nek hívták, azaz egyéves önkéntesnek. Az osztrák–magyar hadsereg legtöbb egységénél a német volt a hivatalos nyelv. Tisztán emlékszem fiatalkoromból egy kicsiny fotográfiára, amely apámat kadétegyenruhában ábrázolta. Bár édesapám meglehetősen szófukar volt velem, ha a fiatalságára terelődött a szó, elmesélt nekem néhány anekdotát „önkéntes” korából. Mivel már pályázott a doktori címre, vagy talán már meg is volt neki, kiképző őrmestere, aki természetesen németül beszélt vele, „maga filozófiá”-nak szólította. Amikor az őrmester rájött, hogy az egyik újonc matematikatanár volt, azt mondta neki: „Szóval maga számtant okít? Na, menjen, és számolja meg a latrinákat!” Apám azt is elmesélte, hogy néhány parasztfiú (akiket persze nem az intelligenciával együtt képezték ki) képtelen volt megjegyezni a „jobbra át” és a „balra át” vezényszavakat németül. Ezért a kiképzőjük a bal lábukra szalmát, a jobb lábukra szénacsomót kötöttet. A vezényszó ezentúl így hangzott: „szalma láb”, „széna láb”.

Nem sokkal Budapestre való visszaérkezése után édesapám magyarul kezdett verseket írni (a héberhez csak öregkorában, Palesztinában való letelepedése után fordult ismét), és rövidesen mint reményteljes magyar zsidó költő vált ismertté.

TEMESI FERENC FORDÍTÁMA

